

ГРОМАДЯНСЬКА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ФАКТОР УТВЕРДЖЕННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

CIVIL LEGAL CONSCIOUSNESS AS A FACTOR IN THE APPROVAL OF THE STATE LEGITIMACY

Ковальчук В.Б.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Національного університету «Острозька академія»

У статті аналізується вплив правосвідомості на дії та акти органів державної влади. На думку автора, правосвідомість може виступати засобом активного, дієвого та конструктивного регулювання владно-політичних відносин. Вона безпосередньо впливає на характер дій та актів органів державної влади і тим самим визначає їх легітимний характер.

У своїй статті автор одним з перших запроваджує у правовий лексикон поняття «громадянська правосвідомість», вкладаючи у нього наступний зміст – це вид правосвідомості, який являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, що безпосередньо стосується діяльності публічної влади, її оцінки з точки зору принципу правомірності та справедливості.

Ключові слова: громадянське суспільство, легітимність державної влади, громадянська правосвідомість, правова ідеологія, правова психологія, демократична легітимація.

В статье анализируется влияние правосознания на действия и акты органов государственной власти. По мнению автора, правосознание может выступать средством активного, действенного и конструктивного регулирования властно-политических отношений. Оно непосредственно влияет на характер действий и актов органов государственной власти и тем самым определяет их легитимный характер.

В своей статье автор одним из первых вводит в правовой лексикон понятие «гражданское правосознание», вкладывая в него следующий смысл – это вид правосознания, который представляет собой совокупность правовых взглядов и чувств, что непосредственно касается деятельности публичной власти, ее оценки с точки зрения принципа правомерности и справедливости.

Ключевые слова: гражданское общество, легитимность государственной власти, гражданское правосознание, правовая идеология, правовая психология, демократическая легитимация.

The impact of legal consciousness on the state authority actions and acts is analysed in the article. According to the author's opinion legal consciousness can appear as means of active, efficient and constructive regulations of authoritative and political relations. It has a direct impact on the character of the state authority actions and acts as well as it determines their legitimacy.

In the article the author is one of the first to introduce a concept of civil legal consciousness in the legal lexicon and also includes the following meaning: civil legal consciousness is a type of legal consciousness that is a set of legal views and senses, and which directly corresponds to the activities of public authorities and their legal and fair assessment.

Key words: civil society, state authority legitimacy, civil legal consciousness, legal ideology, legal psychology, democratic legitimation.

Постановка проблеми. Цілісну, універсальну теорію, яка об'єднує проблематику особи, суспільства, права, держави, політики, влади, божественного начала і правосвідомості було створено відомим російським правознавцем І. Ільїним. Вчений визначає правосвідомість як «природне почуття права і правоти чи як особливу духовну налаштованість інстинкту по відношенню до себе і до інших людей. Правосвідомістю є особливого роду інстинктивне право почуття, в якому людина утверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей» [1, с. 232]. На думку І. Ільїна, правосвідомість є «інстинктивною волею до духу, до справедливості і до всякого добра», джерело правосвідомості необхідно шукати в релігійних почуттях і совісті. Визначаючи правосвідомість через категорію «духу», вчений виділяє дві головні складові правосвідомості – визнання права і визнання духу, без яких правосвідомість не може вважатися повноцінною.

Важливим в контексті нашого дослідження є те, що І. Ільїн одним з перших вірно підмітив роль пра-

восвідомості в суспільно-політичному житті держави. Як зазначає мислитель, авторитет законів та розпоряджень державної влади серед народу залежить, перш за все, від духовної вірності та справедливого характеру законів. «Саме ця духовна вірність створеного права являється завжди кращою запорукою того, що авторитет права і влади буде дійсно визнаним правосвідомістю народу і їх політична міць поєднається з життєвою продуктивністю» [1, с. 287].

Стан дослідження. Поняття правосвідомості детально досліджене в правовій теорії. До нього неодноразово зверталися вчені юристи ще в кінці XIX-поч. XX століття, в працях яких ця категорія найчастіше мала прикладне, емпіричне, соціально чи психологічно опосередковане значення. Багато вчених (Б. Кістяківський, М. Ковалевський, М. Коркунов, М. Палієнко, Б. Чичерін) розуміли під правосвідомістю усвідомлену мотивацію учасників правовідносин своєї правомірної поведінки. Натомість інші дослідники цього питання заперечували

розумний, раціональний характер правосвідомості, вбачаючи його сутність лише в почуттях та інтуїції. Так, Р. Ієрінг писав: «Правосвідомість, правове переконання – це абстракції науки, які народу невідомі: сила права, так само як і сила любові, засновується на почутті, розум і розуміння не можуть замінити браку почуттів» [2, с. 50].

Перша спроба розробки теорії правосвідомості була здійснена П. Новгородцевим в одній з його головних праць «Вступ у філософію права. Криза сучасної правосвідомості». Автор прийшов до висновку про кризу правосвідомості як наслідок кризи індивідуалізму і західноєвропейської теорії правової держави, що сформувалися в XVIII-XIX століттях. І хоча П. Новгородцев не дає концептуального визначення правосвідомості, в його роботах міститься розуміння цієї категорії як філософсько-правової реальності. В сучасній правовій теорії під правосвідомістю зазвичай розуміють систему поглядів, теорій, ідей, уявлень, оцінок, настроїв, почуттів і настанов, що виражають ставлення особи, соціальної групи, суспільства до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [3, с. 90]. З точки зору дослідників цього питання, правосвідомість характеризують наступні суттєві ознаки: по-перше, правосвідомість є формою суспільної свідомості; по-друге, вона перебуває у взаємозв'язку з іншими формами суспільної свідомості (політичною, етичною, філософською, релігійною та ін.); по-третє, правосвідомість є ставленням людини до правових явищ, вираженням індивідуальних та суспільних оцінок справедливості чи несправедливості законів, діяльності судових та правоохоронних органів тощо; по-четверте, вона є підставою для розвитку права та праворозуміння; по-п'яте, правосвідомість бере участь у визначенні тих відносин громадського життя, що мають потребу у правовій регламентації. Разом з тим дослідженню категорії «громадянська правосвідомість» як сукупності правових поглядів і почуттів, що безпосередньо стосуються діяльності публічної влади, її оцінки з точки зору принципу правомірності та справедливості не приділено належної уваги.

Виклад основного матеріалу. Право як і правосвідомість тісно пов'язані з політикою. Правові погляди і норми включають уявлення людей про юридичні закони, права та обов'язки громадян, які визначають політичні відносини в суспільстві. Політико-правові установки, орієнтації і норми закріплюються в керівних державних документах, в конституціях та інших законах. Без сумніву, право являється одним з численних засобів вираження політичних рішень, закріплення усталених політичних відносин та політичної системи суспільства і в решті-решт засобом діяльності органів державної влади.

Однак в правосвідомості відображається не вся сукупність політичних суспільних відносин і не лише вона. Крім політичних, право регулює величезний масив суспільних відносин, жодною мірою не пов'язаних з політичними (сімейні, трудові,

зобов'язальні, тощо). Тому не варто ототожнювати правову та політичну свідомість, оскільки таке ототожнення може призвести до серйозних помилок, ігнорування відносної самостійності та стабільності права, втрати ним своєї соціальної цінності. А це, в свою чергу, несе в собі небезпеку знехтування принципу законності заради політичної доцільності.

Правову та політичну свідомість необхідно розглядати як відносно самостійні форми суспільної свідомості, однак взаємозв'язані, взаємозалежні, взаємопроникаючі. Так само, як правосвідомість формується під впливом політики, яку проводить державна влада, так і політика держави в значній мірі визначається рівнем правової свідомості громадян. В цьому контексті важливо зазначити, що правосвідомість може виступати засобом активного, дієвого та конструктивного регулювання владно-політичних відносин. Вона безпосередньо впливає на характер дій та актів органів державної влади, а відтак визначає легітимність публічної влади загалом.

Отже, правосвідомість безпосередньо стосується політики державної влади, вона проявляється через розуміння цієї політики та ставлення до неї з точки зору принципу правомірності та справедливості. Така правосвідомість нерозривно пов'язана з процесом демократичної легітимації публічної влади, позаяк передбачає визнання чи невизнання її справедливого характеру, і може проявлятися в активний спосіб. Вона притаманна усім членам громадянського суспільства, які не залишаються осторонь політичних процесів, що відбуваються в державі. Така правосвідомість як впливає на політичний процес, так і піддається його впливу. Відтак, можна говорити про особливий вид правосвідомості – громадянську правосвідомість. Використовуючи в подальшому поняття «громадянська правосвідомість», ми будемо вкладати в нього наступний зміст – це вид правосвідомості, який являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, що безпосередньо стосуються діяльності публічної влади, її оцінки з точки зору принципу правомірності та справедливості.

Можна виділити наступні ознаки громадянської правосвідомості: по-перше, як ми зазначали, це один з видів правосвідомості, який безпосередньо стосується діяльності публічної влади; по-друге, вона є вираженням суспільної оцінки щодо справедливого чи несправедливого характеру державної влади загалом, прийнятих нею законів, правомірності дій органів влади (включаючи судову владу); по-третє, громадянська правосвідомість охоплює нові правові вимоги до законодавчих органів про прийняття чи зміну законів і до поведінки людини, яка повинна регулюватися цими законами; по-четверте, вона пов'язана з активною громадянською позицією і може знаходити вираження у різноманітних проявах в межах існуючого права та законодавства (від участі громадян у виборах та референдумах до акцій протесту).

Невід'ємною складовою громадянської правосвідомості, яка безпосередньо впливає на її формування, є правова ідеологія. Одразу слід зазначити, що при розгляді ідеологічної складової громадянської

правосвідомості мова не йде про певну політичну ідеологію. Йдеться про дещо інше, а саме – про систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, теорій, концепцій, які формуються в суспільстві (самостійно чи завдяки цілеспрямованій державній діяльності), відображають існуючий стан правовідносин, визначають основи суспільного сприйняття правопорядку, встановлюють основні цілі розвитку правової системи й системи законодавства держави. За своїм змістом правова ідеологія може включати в себе різноманітні ідеї, теорії, концепції, цілі, принципи. Однак, процес її появи є органічною стадією розвитку суспільної свідомості, яка надає людині цілісне і ціннісно-орієнтоване розуміння права і правових процесів. При цьому правова ідеологія, як правило, відповідає усталеним правовим відносинам та соціально-правовим зв'язкам, а отже вона легітимізує й обґрунтовує існуючі суспільні правовідносини, включаючи й відносини щодо організації та реалізації державної влади.

Далеко не будь-яка правова ідеологія здатна створити сприятливі умови для розвитку і функціонування громадянського суспільства. Від вибору правової ідеології залежить те, яка саме модель взаємодії громадянського суспільства та держави реалізується в кожному конкретному випадку. Чи це буде модель «раціонального способу співіснування людей і держави, заснованому на розумі, свободі, праві і демократії» [4, с. 79], чи модель єдності демократичної держави і громадянського суспільства, при якій жодна з частин ніколи не поглинає іншу [5, с. 63-64], чи це модель абсолютного протистояння держави і громадянського суспільства, в якій нормою є права дикість, деградація права і закону до звичайних засобів насилля над громадянином [6, с. 158].

Правова ідеологія, яка заснована на раціональному способі співіснування громадянського суспільства та держави за своїм змістом є гуманістичною чи «людиноцентричною», в її основі лежить ідея про те, що держава існує для людини, а не навпаки. Вона знаходить своє вираження в основних принципах сучасної конституційної держави, яка є своєрідним втіленням кращих традицій правової та демократичної держави.

Поряд з правовою ідеологією іншою складовою громадянської правосвідомості, яка безпосередньо впливає на процес взаємодії між суспільством та державою, є правова психологія. В контексті нашого дослідження під правовою психологією розуміється сукупність почуттів та емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права, правопорядку, нормативних актів та дій органів державної влади. Це більш спонтанне, сформоване на почуттях ставлення до права та держави. Правова психологія є свого роду інтуїтивне відчуття справедливості, в основі якого лежить духовний світ людини. Вона часто формується під впливом конкретних правових ситуацій і тому, як правило має, стихійний, безсистемний характер. Провідним елементом правової психології є емоції, а не понятійні форми відображення правової дійсності. Так, події «помаранчевої революції» в значній мірі були спричинені масовими

порушеннями виборчого законодавства, фальсифікацією результатів виборів президента, які здійснювалися публічною владою на користь провладного кандидата. Такі дії з боку влади породили у суспільстві почуття несправедливості, потурання права, особистої образи і як наслідок знайшли свій прояв через масові акції протесту громадян.

Так як право – невід'ємний елемент громадянського суспільства, так довіра та визнання являється необхідними аспектами, сторонами права та правопорядку. Довіра і визнання виступають психологічною основою взаємної комунікації, вони необхідні як в процесі взаємодії міжособистих стосунків членів громадянського суспільства, так і між кожною окремою особою та державною владою. При цьому довіра та визнання – не лише психологічні «доповнення» права, але й іманентно притаманні йому аспекти, які також включають згоду з приводу соціальної (і функціональної) значимості певного варіанту поведінки, його прийняття як на рівні установки, так і поведінки [7, с. 454].

Правова психологія членів громадянського суспільства безпосередньо впливає на характер діяльності органів державної влади, саме їх суб'єктивне ставлення до чинної влади визначає рівень її легітимності. На такі психологічні аспекти правовідносин між особою, суспільством та державною владою вказував ще на початку ХХ століття відомий російський юрист М. Коркунов: «Авторитет наказів влади засновується завжди, в кінці кінців, на визнанні їх обов'язковості з боку суспільства. Кожен окремий громадянин змушений підкорятися наказам органів влади не тому лише, що той хто наділений владою цього вимагає, але й тому, що все суспільство визнає ці накази обов'язковими» [8, с. 286]. На думку вченого, державна влада не є безумовною і абсолютною і тому, усвідомивши необхідність їй підкорятися, людина одночасно усвідомлює, що органи державної влади зобов'язані в процесі здійснення своїх функцій дотримуватися юридичних норм, які розмежовують інтереси влади та інтереси особи та суспільства.

Ідеї М. Коркунова розвинув відомий український дослідник проблем держави та права М. Палієнко, який вказував на те, що обов'язковість виконання правових норм, які формально встановлюють носії влади, зумовлюється не лише почуттям страху і усвідомленням залежності від необмеженої примусової сили, яка перебуває в руках владарюючого, а й усвідомленням з боку підвладних «моральної авторитетності, користі, раціональної необхідності підкорення таким нормам для всіх членів держави» [9, с. 337]. Більше того, якщо державна влада не знаходить у своїх громадян довіри і визнання, то таке державне управління буде дуже швидкоплинним і навпаки визнання з боку підвладних є гарантією сили держави.

Громадянська правосвідомість нерозривно пов'язана з «багатством» духовного світу людини, зокрема його вірою, про що так переконливо писав І. Ільїн. І хоча його ідеал правосвідомого громадянина видається занадто далеким від сучасних стандартів, однак відстань від нього і є свідченням того, наскільки суспільство заслуговує називатися грома-

дянським суспільством. На наше глибоке переконання, сучасне громадянське суспільство не можливо без людини, якій притаманні певні риси характеру. Громадянин з високим рівнем правосвідомості – це, перш за все, людина з почуттям власної гідності, що є необхідним проявом духовного життя людини, ознакою духовного самоствердження, без якого неможливе ні відстоювання своїх прав та свобод, ні економічне та політичне самоуправління, ні національне (культурне) самовираження. Не випадково І. Ільїн писав: «Громадянин позбавлений цього відчуття – політично недієздатний; народ не просякнутий ним, – приречений на тяжке історичне приниження» [1, с. 204]. Народ, який не наділений почуттям власної гідності породжує владу, яка не поважає ні себе, ні цей народ, а в кінцевому результаті і державу.

Людині як суб'єкту і творцю права необхідно поважати себе, це є запорукою того, що її будуть поважати інші суб'єкти правовідносин, в тому числі й держава. Людина з таким почуттям чітко розуміє своє місце в суспільстві і розглядає себе у ньому як самодостатню цінність, поважаючи при цьому цінність інших людей. Саме почуття власної гідності є рушійною силою як окремої людини, так і суспільства загалом у боротьбі за свої права.

Наступною рисою правосвідомого громадянина є здатність до вольового самоуправління і його прояви: принциповість, стійкість життєвої позиції, дисципліна та відчуття обов'язку. Тільки духовно зріла людина здатна до політичної свободи через самоуправління. Політична свобода за своєю природою є духовною свободою. Зміст її полягає в тому, що в житті людини і суспільства на рівні свідомості знімається антагонізм між владарюючими і підвладними, але не тому, що зникає необхідність управління, а тому, що воно набуває змісту самоуправління.

Для людини з таким рівнем правосвідомості важливо мати самостійне переконання стосовно питань політики: вона повинна розуміти природу політичного владарювання, усвідомлювати індивідуальну та соціальну цінність і призначення державної влади та права, мати свідому і зрілу волю, спрямовану на державотворчу та правотворчу діяльність. Без такого рівня правосвідомості неможливий правопорядок в середині суспільства та держави, вона притаманна людям дисциплінованим і відповідальним. Це правосвідомість свободолюбних і в той самий час законослухняних громадян, які, перефразовуючи Цицерона, воліють бути рабами закону, щоб стати вільними.

Врешті-решт громадянське суспільство неможливо уявити без такої складової правосвідомості, як взаємодовіра – людини до людини, людини до держави, держави до людини. Людина як жива істота не може існувати, не вступаючи у відносини (духовні, економічні, політичні) з іншими людьми, у цьому контексті вона є істотою суспільною. Крім цього, вона є істотою правовою, виступаючи одночасно і суб'єктом і творцем права. Правові норми виступають, в першу чергу, правилами, які встановлені і визнані справедливими всіма учасниками суспільних відносин (чи принаймні їх активною більшістю).

Можна сказати, що в основі правовідносин лежить взаємодовіра та визнання, у тому числі духовних цінностей кожної окремої людини.

Через взаємодовіру і визнання невідчужувані, невід'ємні права людини, якими вона гіпотетично володіє як розумна істота, набувають реального втілення. Лише за умови визнання права іншого на життя, релігійну свободу, власність і відмову від свободи зазіхати на ці права, ми можемо сподіватися на рівноцінну відмову від такої свободи з боку іншого. Тому правопорядок необхідно розглядати як свого роду систему взаємного визнання прав та відмову від абсолютної свободи учасників правовідносин.

Людина з високим рівнем правосвідомості поважає не лише себе та інших членів спільноти, але й державну владу, оскільки є одночасно і членом громадянського суспільства, і громадянином держави. Така людина не дистанціюється від публічної влади і не протиставляє себе їй. Гармонійне поєднання громадянського суспільства та державної влади можливе лише за умови відповідного рівня правосвідомості громадянина, який усвідомлює себе не лише джерелом цієї влади але й активним учасником її здійснення. Крім цього, правосвідомий громадянин усвідомлює, що державна влада є творчим джерелом позитивного права, а громадянин, який не поважає джерело свого права, перестає поважати і саме право, він втрачає волю до правопорядку і тяжіє до правопорушення [1, с. 236]. Така повага до публічної влади та позитивного права є запорукою ефективності та стабільності існуючого політичного режиму і навпаки її відсутність є початком його кризи.

Однак повагу до публічної влади з боку громадянина не слід розглядати як односторонній процес, вона можлива лише за умови рівноцінної поваги держави до людини. Рівень правосвідомості громадян змушує публічну владу з повагою ставитися до них навіть у ситуації, коли авторитет влади на перший погляд є незаперечним. Повсякденна робота органів державної влади передбачає, що громадяни здатні і згодні добровільно дотримуватися приписів права та закону. Влада, яка позбавлена цієї впевненості, яка ставиться до своїх підвладних без належної поваги, або змінить своє ставлення до громадян і тим самим поверне до себе довіру, або ж вона перестане існувати.

Висновки. Під громадянською правосвідомістю варто розглядати вид правосвідомості, який являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, що безпосередньо стосується діяльності публічної влади, її оцінки з точки зору принципу правомірності та справедливості. Українське суспільство лише на шляху становлення сучасної демократичної, правової держави, яку неможливо уявити без правосвідомих громадян, основного джерела легітимності державної влади. Громадянська правосвідомість нерозривно пов'язана із функціонуванням державної влади: з одного боку, вона формується під впливом правової ідеології, розробленої державою, з іншого боку – громадянська правосвідомість безпосередньо впливає на формування правової ідеології, а також на легітимний характер дій та актів органів державної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Теория государства и права / под ред. В. А. Томсинова. – М. : Изд-во «Зерцало», 2003. – С. 159-400.
2. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг // Избранные труды : в 2 т. – СПб. : Издво Р. Асланова «Юридический центр «Пресс», 2006. – Т. I. – С. 13-435.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
4. Румянцев О. Г. Основы конституционного строя России / О. Г. Румянцев. – М. : Юрист, 1994. – 288 с.
5. Гаврилов Н. И. Мера государственности демократического государства / Н.И. Гаврилов. – К. : Наукова думка, 1997. – 116 с.
6. Шаблинский И. Г. Пределы власти / И. Г. Шаблинский. – М. : Центр конституционных исследований, 1997. – 248 с.
7. Гражданское общество : истоки и современность / Науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 492 с.
8. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов / предисл. дра юрид. наук проф. И. Ю. Козлихина. – СПб. : Издво «Юридический центр «Пресс», 2003. – 430 с.
9. Палиенко Н. И. Учение о существе права и правовой связанности государства / Н. И. Палиенко. – Х. : Типогр. М. Зильберберг и Свья, 1908. – 344 с.